بررسی الگوها و گونه‌شناسی کالبدی ایوان در خانه‌های تاریخی؛ مطالعه موردی: خانه‌های قاجار و پهلوی اول شهر تبریز

لیلا صفری اصل*

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۳۱
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۱/۲۸

چکیده
مطالعه‌ی فضاهای معماری ایران و خانه‌های تاریخی نشان‌دهنده‌ی ترکیب و ارتباط سه فضای باز، بسته و نیمه‌باز است. ارتباط بین این سه فضا و به‌طورکلی ارتباط درون و بیرون، یکی از اصول معماری ایرانی است. ایوان به‌عنوان یک فضای نیمه‌باز، علاوه بر ارتباط و فصل مشترک فضاهای باز و بسته، کارکردهای مختلف عملکردی، اقلیمی، فرهنگی و کالبدی دارد. همچنین غالباً معیاری برای تشخیص ارزش و هویت معماری و اجتماعی صاحبان خانه‌های تاریخی محسوب می‌شود. در این پژوهش برای نیل به هدف اول که شناخت و گونه‌شناسی ایوان‌ها در دوره‌ی قاجار و پهلوی اول است از طریق روش توصیفی – تحلیلی و مطالعه‌ی تطبیقی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به بررسی گونه‌شناسی و مفهوم ایوان پرداخته شده و در ادامه مبتنی بر مشاهدات میدانی و برداشت‌های صورت‌گرفته از ایوان خانه‌ها، تلاش می‌شود تا ویژگی‌های کالبدی ایوان در دوره‌های قاجار و پهلوی اول بر پایه‌ی دو نظام دقیق «کالبدی و فضایی» و «کارکرد و عملکردی»، تحلیل شود. بعد از ارائه‌ی الگوها و مقایسه‌ی نظام‌های کالبدی در چهار دوره‌ی (اوایل، اواسط و اواخر قاجار و پهلوی اول) یافته‌های زیر به دست می‌آید. با بررسی ایوان‌ها ازنظر الگویی، می‌توان آن‌ها را بر اساس ویژگی‌های نظامی کالبدی خانه‌ها در سه گونه‌ی «ایوان درکل»، «ایوان درمیان» و «ایوان بیرون‌زده» بررسی و دسته‌بندی کرد. درباره‌ی هدف نهایی پژوهش که چگونگی و چرایی تغییرات در ایوان‌ها است این نکته قابل‌بیان است که ایوان، مانند دیگر اجزا و عناصر خانه‌های تاریخی انعطاف‌پذیر بوده و براثر تغییرات ایجادشده در سطح جامعه و معماری، پیکره‌بندی و سازمان فضایی و مخصوصاً کالبد ایوان‌ها تغییر یافتند. در پی تحولاتی که بعد از جنگ ایران و روسیه در ایران پدید آمد، زنجیره‌ای از حوادث به وجود آمد که در دوره‌ی پهلوی اول به اوج خود رسید. مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، شهری که بر الگوی معماری خانه‌ها و ایوان‌ها اثر گذاشته‌اند. از مهم‌ترین این عوامل که بر تغییرات ایوان‌ها تأثیر زیادی داشتند می‌توان به ارتباط با کشورهای غربی، تضعیف باورها و ارزش‌ها، افزایش جمعیت، تمکن مالی صاحب‌خانه و تحولات نوسازی و شهری اشاره کرد.

کلمات کلیدی: گونه‌شناسی، ایوان، قاجار، پهلوی اول، تبریز.

* کارشناس ارشد معماری، گرایش مطالعات معماری ایران، گروه معماری، دانشکده‌ی معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
Safari.l@ut.ac.ir

این مقاله برگرفته از رساله‌ی کارشناسی ارشد نویسنده با عنوان «بررسی الگوها و ریشه‌های تغییرات خانه‌های تاریخی شهر تبریز در دوره‌ی قاجار و پهلوی اول» است که در دانشگاه تهران به انجام رسیده است.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

مقدمه

شکل‌گیری بنا در معماری ایران چه به‌صورت منفرد و چه به‌صورت مجتمع بر اساس ترکیب سه الگوی فضای باز، بسته و نیمه‌باز صورت گرفته است (حائری، ۱۳۸۸، ۱۱۷). فضای نیمه‌باز جزء ناگسستنی معماری گذشته‌ی ایران است که هم فضای استقرار است و هم می‌تواند مفصل بین فضای باز و بسته باشد و آن‌ها را از یکدیگر جدا و متمایز کند. ایوان به‌عنوان یک فضای نیمه‌باز، سرشار از معنا و عملکرد با ویژگی‌های فضایی غنی معماری است که برخلاف ظاهر ساده و متعارف خود، ماهیتی پیچیده و بحث‌برانگیزی دارد که ظرفیت طرح بحث و تحلیل فراوان را دارد. ولی در مطالعات و پژوهش‌های مربوط به تاریخ معماری ایران، ایوان از مباحثی است که علی‌رغم کاربرد گسترده و جزء جدانشدنی معماری این سرزمین، در کمتر پژوهشی موضوع اصلی پژوهش بوده است.

خانه‌های تاریخی ازجمله کاربری‌های مهم معماری ایران هستند که تلفیقی ویژه از سه گونه‌ی فضایی (باز، بسته و نیمه‌باز) را در خود دارا هستند. ایوان در خانه‌های تاریخی ازلحاظ فرم، ابعاد، جایگاه و عملکرد تنوع زیادی دارد. در این مقاله با تمرکز بر معماری خانه‌های تاریخی دوره‌ی قاجار و پهلوی اول شهر تبریز که علی‌رغم تخریب و نوسازی گسترده‌ی بافت شهری در سال‌های اخیر، تعداد قابل‌ملاحظه‌ای از خانه‌ها از گزند تخریب کامل در امان مانده‌اند، به بازشناخت و گونه‌شناسی «ایوان» می‌پردازد.

بااینکه تعاریف زیادی برای گونه‌شناسی طرح شده است می‌توان گونه‌شناسی را دسته‌بندی و طبقه‌بندی نمونه‌ها بر اساس معیارهای مشترک دانست که می‌توان اندام‌های کالبدی را ازلحاظ عملکردی یا ویژگی‌های شکلی تحلیل و دسته‌بندی کرد (میرسجادی و فرکیش، ۱۳۹۵، ۷۲). در این پژوهش، طبعاً گونه‌شناسی به‌طور عام و گونه‌شناسی ایوان‌های خانه‌های دوره‌ی قاجار و پهلوی اول شهر تبریز به‌طور خاص از منظر جایگاهی (محل قرارگیری در نما و پلان)، شکلی و عملکردی موردبررسی قرار می‌گیرد. درواقع، شناخت و گونه‌شناسی ایوان و دگرگونی‌های ایجادشده در طول دوران قاجار تا پهلوی اول در خانه‌های تاریخی تبریز از اهداف این پژوهش است و به دنبال یافتن پاسخ‌دهی به این پرسش‌ها است: خصوصیات شکلی و جایگاهی ایوان‌ها در پلان و ساختار نمای خانه‌ها چه ویژگی‌هایی دارد؟ ماهیت عملکردی ایوان خانه‌های موردمطالعه به چه صورت بوده است؟ و در آخر چه عواملی در شکل‌گیری تغییرات در ایوان خانه‌های دوره‌های قاجار و پهلوی اول مؤثر بوده‌اند؟ بنابراین پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی بر مبنای یافته‌های کتابخانه‌ای و میدانی به بررسی ویژگی‌های کالبدی و فضایی و تحولات آن در بازه‌ی زمانی اوایل قاجار تا پهلوی اول در خانه‌های تاریخی تبریز و عوامل مؤثر بر تغییرات می‌پردازد.

ادبیات موضوع

مبانی نظری

مفهوم گونه و گونه‌شناسی در معماری

برای پرداختن به موضوع گونه‌شناسی، تعریف مفهوم گونه و معیارهای آن ضروری است. گونه به‌عنوان یک مفهوم به نوع، طبقه یا دسته‌ای از مردم یا گروهی از اشیا اشاره دارد که ویژگی‌های مشخصی دارند و این ویژگی‌ها آن‌ها را از دیگر دسته‌ها یا گروه‌ها متمایز می‌کند. به عبارت ساده، گونه به دسته‌ای اطلاق می‌گردد که در آن تعدادی از اشیای مختلف بر اساس یک سری ویژگی‌های مشترک سازمان‌دهی می‌شوند. اگرچه برای گونه می‌توان یک تعریف واحد یافت اما در عمل نسبت

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

به نگاه محققین آن تعاریفی مختلفی پیدا کرده است. گونه یک شمای چندبعدی است که شامل اندام‌های کالبدی و طرح‌واره‌ها است و در آن می‌توان ویژگی‌های مشترک تک اندام‌ها و یا سازمان‌دهی اندام‌ها را در یک شاکله کلی ارزیابی کرد. سؤال اصلی در اینجا نوع نگاه به ویژگی‌های مشترک است (معماریان و طبرسا، ۱۳۹۲، ۱۰۶).

در حوزه‌ی مسکن، استقرار و جهت‌گیری ساختمان بر روی زمین، موقعیت آن، نسبت‌های فضاهای پر و خالی، دسترسی، حجم و ابعاد، خصوصیات شکلی، فرمی و کالبدی همچنین نحوه‌ی دسترسی و گردش فضاها در داخل خانه، به‌عنوان عوامل مشترک در تعاریف گونه‌شناسی قابل بهره‌گیری است (فرح‌بخش و همکاران، ۱۳۹۶، ۹۸)؛ بنابراین گونه‌شناسی در معماری را می‌توان، مطالعه‌ی تطبیقی و شناخت اشتراکات اجزا و عناصر کالبدی یا سازمان‌دهی فضاها به‌منظور شناسایی الگوها تعریف کرد.

مفهوم ایوان

ایوان یکی از مهم‌ترین عناصر مشخص معماری ایران بشمار می‌آید که از هزاره‌ی اول قبل از میلاد تا عصر حاضر، تغییر شکل‌های گوناگون در حیطه‌ی کاربردها و بناها صورت گرفته و ترکیب متنوعی یافته است. اندیشه‌ی اصلی یا مایه‌ی اولیه‌ی فکری به وجود آمدن ایوان را می‌توان در نیاز ساکنان به فضای واسطه که قادر باشد با فراهم آوردن امکان مکث یا توقف، حین گذشتن از فضای باز به فضای داخلی و بالعکس خلاصه کرد (فلامکی، ۱۳۵۵، ۶۲-۶۱). تصویر و مفهومی که محققان از صورت ایوان ترسیم و تعریف کرده‌اند، فضای نیمه‌باز و مسقفی که از سه طرف محدود (بسته یا نیمه‌بسته) و ازیک‌طرف باز است که میان فضای باز و بسته قرار می‌گیرد و علاوه بر نقش ارتباطی و انتقالی که بین فضای باز و بسته دارد، فضای مستقلی با عملکرد خاص در جلوی ساختمان است. به‌عبارت‌دیگر، هم خاصیت ارتباطی، انتقالی دارد و هم خاصیت زیستی. از این میان ایوان یکی از مهم‌ترین فضاها در بناها است که هم به لحاظ فرمی و عملکردی و هم به لحاظ ساختاری معماری خاص خود را داشته است.

ایوان یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین فضاهای خانه است که با تنوع فضایی، پیوستگی فضای بیرون و درون را فراهم می‌سازد. این بخش از بنا، در فصول گرم موجب تعدیل هوای داخل بنا می‌شود. ایوان مرکز عظمت و نقطه‌ی اتصال فضای سرپوشیده به فضای باز(حیاط) است که عامل فرهنگی و اجتماعی را در بناها تقویت کرده است (زارعی و همکاران، ۱۳۹۷، ۴۳)؛ بنابراین ایوان، عنصر و معیار برگزیده این پژوهش، علاوه بر تنوع فضایی و پیوستگی درون و بیرون را که در خانه‌ها ایجاد کرده، کیفیت خاصی را نیز به کالبد خانه‌ها می‌بخشد. بدین ترتیب نگرش دقیق و عمیق به آن برای درک شکل، مفهوم و عملکرد و درنهایت بازشناسی و گونه‌شناسی آن لازم است.

پیشینه‌ی تحقیق

عمده مطالعات انجام‌شده پیرامون موضوع پژوهش حاضر را می‌توان به دو قسمت زیر تقسیم نمود:

الف) مطالعات درزمینه‌ی گونه و گونه‌شناسی

ب) مطالعات انجام‌شده درزمینه‌ی ایوان

گونه‌شناسی درواقع طبقه‌بندی آثار برحسب ویژگی‌های مشخص و تعیین گونه‌های مختلف است. گونه‌شناسی از موضوعاتی است که گستره‌ی جهانی دارد و با همه‌ی تعاریف به نظر می‌رسد مفهوم گونه و گونه‌شناسی به‌واسطه‌ی پشتوانه‌ی تاریخی که ویترویوس حدود ۲۰۰۰ هزار سال پیش در اثر معروف

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

خود تحت عنوان «ده کتاب معماری»، گونه‌های مختلف بناهـای یونـانی را طبقـه‌بنـدی کـرده اسـت بیشـتر تداعی‌کننـده‌ی جنبـه‌هـای شـکلی و عملکـردی اسـت (معماریان، ۱۳۸۷، ۱۰۴)؛ بنـابراین بسـیاری از محققـین ازجمله؛ الدو روسی، آرگـان، آیمونینـو و کرایـر بـه آن پرداختـه‌انـد. همچنـین تحقیقـات متعـددی درزمینـه‌ی گونه‌شناسی در معماری بـه‌خصـوص حـوزه‌ی مسـکن انجام شده است (جدول شماره‌ی ۱).

ج۱. پژوهش‌های صورت‌گرفته در مورد گونه و گونه‌شناسی

عنوان تحقیق	نویسندگان	توضیحات
Architecture On the Typology of	Argan, G. C. (1963)	گونه‌شناسی را تنها در قالب یک طبقه‌بندی و فرایند آماری نمی‌بیند و در یکسری گونه‌شناختی‌ها، تحلیل و ساده‌سازی عملکردهای فیزیکی ساختمان و پیکره‌بندی آن نیز اتفاق می‌افتد.
Urban Space, London	Krier, R. (1984)	معماری مدرن و علل افول هنر ساختمان‌سازی این شیوه‌ی معماری، طراحی و گونه‌شناسی معماری مدرن بررسی شده است.
Tipo, nel Encyclopedie Metodique di Architecture’	De Quincy (1985)	گونه یک «طرح» یا «شما» است که قابلیت آن را دارد که در ذهن هنرمند تأثیر بگذارد.
گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول	(فرح‌بخش و همکاران، ۱۳۹۶)	خانه‌های تاریخی مشهد بر اساس ویژگی‌های شکلی و فرم عناصر تفکیک و دسته‌بندی شده‌اند. نتیجه نشان می‌دهد که خانه‌های دوره‌ی قاجار درون‌گرا و دوره‌ی پهلوی برون‌گرا هستند.
گونه‌شناسی خانه‌های بافت قدیم شهر رشت	(خاکپور و همکارانش، ۱۳۸۹)	با بررسی عناصر و اجرای کالبدی خانه‌های قدیمی شهر رشت به گونه‌بندی خانه‌های تاریخی پرداخته‌اند. نوع دسته‌بندی گونه‌ها بر اساس جهت‌گیری عمومی بناها، عناصر و اجزا فضای باز و بسته و ترکیب شکل بوده است.
گونه‌شناسی سازمان فضایی و سلسله‌مراتب ورود در خانه‌های ایرانی با تأکید بر محرمیت	(غفوریان و همکاران، ۱۳۹۶)	فضاهای ورودی بر اساس سلسه‌مراتب ورود به خانه‌ها، گونه‌شناسی و سیر تحول این فضا موردبررسی قرار گرفته است.

درزمینـه‌ی معمـاری ایـوان‌هـا، بـه‌طـور اختصاصـی مطالعات زیادی صورت نگرفته است. رضائی‌نیا (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحـت عنـوان «صـورت ایـوان در معمـاری ایرانی، از آغاز تا سده‌های نخستین اسلامی» با رویکـرد تاریخی، ویژگی‌های ساختاری ایوان را بر مبنای بناهـای شاخص از دوران قبل از اسلام و دوران اسلامی تشریح کرده است. بررسـی ایـوان‌هـا نشـان مـی‌دهـد آن‌هـا را می‌توان به سه گروه ایـوان سـتون‌دار، ایـوان طـاق‌دار و ایوان با تلفیق طارمی تقسیم کرد. محمـودی (۱۳۸۴) در پژوهش «بازنگری اهمیت ایوان در خانه‌های سـنتی (بـا نگاه ویـژه بـه بـم)»، بـه بـازخوانی ایـوان در معمـاری خانه‌های سنتی ایران و بررسی نقش آن به‌عنوان فضـایی نیمه‌باز ازنظر فرمی، مفهـومی و عملکـردی مـی‌پـردازد. ذاکرعاملی و جبـل‌عـاملی (۱۳۹۲) در مقالـه‌ی «بررسـی سیر تحول ایوان در خانه‌های سنتی دشت یزد – اردکـان از دوره‌ی مظفری تا قاجار»، با تکیه‌بر داده‌هـای حاصـل از مطالعه، مستندنگاری و پیگیـری‌هـای انجـام‌شـده در خانـه‌هـای مظفـری و صـفوی و بـا اسـتفاده از روش مقایسه‌ی تطبیقی، ایوان‌ها را بررسی کرده‌اند. کلانتری و همکـاران (۲۰۱۵) در مقالـه‌ای تحـت عنـوان «بررسـی رابطه‌ی بین نقش اقلیمی ایوان و میزان مصـرف انـرژی در خانه‌های سنتی تبریز» به بررسـی عملکـرد ایـوان در خانه‌های سنتی شهر تبریز می‌پردازد. هـدف آن بررسـی نقش اقلیمی ایوان و میزان مصرف انرژی آن در خانه‌هـا است. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که ایوان به‌عنـوان عنصـر نمـادین در معمـاری سـنتی تبریـز مورداسـتفاده قرارگرفته و عملکرد آب‌وهوایی شـهر در طراحـی ایـن فضا به‌ندرت موردتوجـه قـرار گرفتـه اسـت. همچنـین نژادریـاحی (۲۰۱۶) در پـژوهش «بررسـی نقـش ایـوان به‌عنـوان عنصـری پایـدار در خانـه‌هـای سـنتی منـاطق مختلف آب و هوایی ایران» بر عملکرد ایـوان بـه‌عنـوان یکی از فضاهای مهم معماری سنتی ایـران تمرکـز دارد. هدف این مطالعه، بررسی نقش ایـوان در افـزایش پایـداری خانه‌های سنتی مناطق مختلف آب‌وهوایی ایران است.

پژوهش حاضر، درصدد گونه‌شناسی ایوان خانـه‌هـای دوره‌ی قاجار و پهلوی اول شهر تبریـز اسـت. بنـابراین لزوم دست یافتن به درک مفهوم کلی از واژه‌ی گونـه و گونـه‌شناسـی و همچنـین مفهـوم ایـوان و نقـش آن در

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

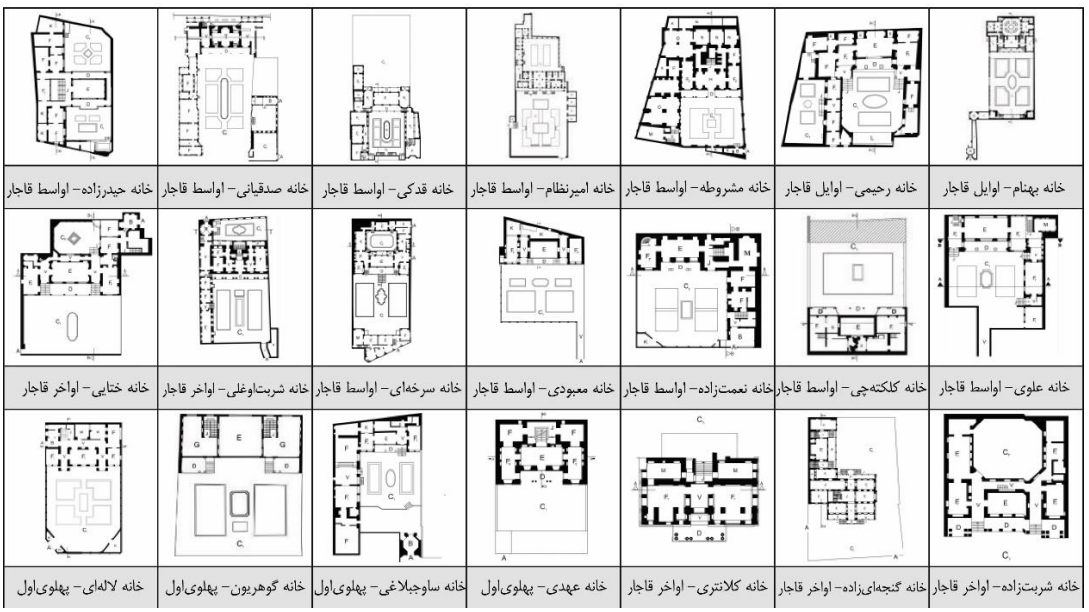
خانه‌های تاریخی ضروری است.

روش تحقیق

در این پژوهش از روش توصیفی - تحلیلی با بهره‌گیری از گونه‌شناسی معماری بر اساس ساختار شکلی و فضایی ایوان‌ها در خانه‌ها بهره گرفته شده است. بدین ترتیب در بخش اول این پژوهش، با روش توصیفی تلاش شد تا ضمن شناخت مفهوم و چیستی گونه و گونه‌شناسی در معماری که با مطالعات کتابخانه‌ای محقق و گردآوری شد، به مفهوم ایوان پرداخته شود. بدین منظور ۲۱ مورد از خانه‌های تاریخی دوره‌ی قاجار و پهلوی اول شهر تبریز به‌عنوان موردکاوی تحلیل و بررسی شدند؛ لذا در اولین گام، با مراجعه‌ی مستقیم به خانه‌ها و ثبت مشاهدات، داده‌ها و مدارک موردنیاز، برداشت و الگوهای فضایی و شکلی ایوان هرکدام از خانه‌ها ترسیم شد. در بخش دوم پژوهش گونه‌های ایوان خانه‌ها بر پایه‌ی ویژگی‌های شکلی و ساختاری دسته‌بندی و در آخر با روش مطالعه‌ی تطبیقی مقایسه شده‌اند. در بخش آخر باتوجه‌به تغییرات ایجادشده برای رسیدن به هدف پژوهش، با استفاده از روش تفسیری – تحلیلی به چگونگی تأثیر عوامل مؤثر بر تغییرات و تحولات در الگوهای خانه‌ها پرداخته می‌شود.

مطالعات و بررسی‌ها

علی‌رغم تخریب و نوسازی گسترده‌ی بافت شهری شهر تبریز در سال‌های اخیر که باعث از بین رفتن بافت‌ها و خانه‌های تاریخی شده است، تعداد قابل ملاحظه‌ای از خانه‌های تاریخی در تبریز موجود هستند که یا کامل حفظ شده‌اند یا در خطر تخریب و ویرانی قرار دارند. بنابراین شناخت جامع ایوان خانه‌های قاجار و پهلوی اول و گونه‌شناسی آن‌ها مستلزم بررسی نمونه‌های زیادی از خانه‌های برجای‌مانده بود. بدین منظور ۲۷ خانه از خانه‌های قاجار و پهلوی اول که دارای ایوان بوده‌اند و از گزند تخریب کامل مصون مانده و همچنین امکان بازدید مستقیم از خانه‌ها وجود داشت، انتخاب و موردبررسی قرار گرفتند (تصویر شماره‌ی ۱).

ت۱. نمونه‌ی خانه‌های تاریخی موردمطالعه‌ی شهر تبریز

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]

[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

گونه‌بندی ایوان‌ها

قبل از پرداختن به گونه‌شناسی ایوان‌های خانه‌های موردمطالعه، منظر و نظام‌هایی که ایوان‌ها بررسی می‌شوند، معرفی می‌شود. اگرچه نظام‌های دیگری نیز برای بررسی و گونه‌شناسی می‌تواند قابل‌ارائه باشد ولی باتوجه‌به ماهیت کلی ایوان به نظر می‌رسد نظام‌های زیر از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین موارد در شکل‌گیری کالبد فضای ایوان باشند.

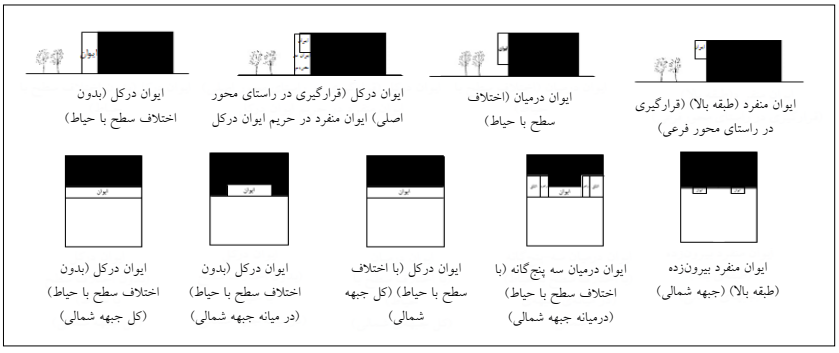
- نظام‌های کالبدی - فضایی
- نظام‌های عملکردی

نظام‌های کالبدی - فضایی

گونه‌شناسی جایگاهی

نحوه‌ی قرارگیری ایوان‌ها یکی از نظام‌های بررسی ویژگی‌های کالبدی ایوان خانه‌ها است. در خانه‌های تاریخی تبریز، ایوان یکی از فضاهای مهم و شاخص است که در نحوه‌ی ساماندهی و استقرار فضاهای دیگر نقش کلیدی دارد. ایوان در بیشتر نمونه‌های موردمطالعه به‌خصوص خانه‌های اوایل و اواسط دوره‌ی قاجاریه در امتداد محور اصلی ساختمان قرارگرفته است. این فضا که بیشتر در ضلع جنوبی طنبی قرار گرفته است علاوه بر جلوگیری از نفوذ آفتاب در تابستان در برابر نمای اصلی ساختمان نیز ایجاد عمق می‌کند. این عنصر در خانه‌های متأخر قاجار و پهلوی اول، در امتداد محور فرعی ساختمان نیز ایجاد شده است. در دوران پهلوی اول در خانه‌های گوهریون و لاله‌ای ایوان شکل سرتاسری خود را که در امتداد محور اصلی قرار می‌گرفت از دست داده و به‌صورت ایوان‌های کوچک بیرون‌زده و منفرد درآمده که در دو سمت محور اصلی یا در امتداد آن و در طبقات بالاتر قرار گرفته است. این‌گونه ایوان‌ها در خانه‌های اوایل قاجاری نیز وجود دارد، با این تفاوت که این ایوان‌ها، بیرون‌زده و در حریم ایوان سرتاسری قرار می‌گرفتند (خانه‌های بهنام، مشروطیت و نیکدل) (کی‌نژاد و شیرازی، ۱۳۸۹، ۱۴). بدین ترتیب ایوان‌های بیرون‌زده را می‌توان در دو دسته‌ی «ایوان بیرون‌زده در حریم» و «ایوان بیرون‌زده» دسته‌بندی کرد.

همچنین الگوی ایوان‌های دیگر را نیز می‌توان در قالب دو دسته‌ی «ایوان درکل» و «ایوان درمیان» دسته‌بندی کرد. دسته اول را می‌توان به ایوان‌هایی اختصاص داد که ایوان در کل بدنه مشرف‌به حیاط یا درمیان جبهه‌ی اصلی خانه بدون اختلاف سطح با حیاط قرار گرفته‌اند. ایوان جبهه‌ی اصلی خانه‌هایی مانند بهنام، قدکی، مشروطه، شربت‌اوغلی، گنجه‌ای‌زاده و... از این دسته الگو هستند. دسته‌ی دوم به ایوان‌هایی مربوط می‌شود که در آن‌ها ایوان در اختلاف سطح به‌اندازه‌ی چند پله یا نیم‌طبقه با حیاط در جبهه‌ی اصلی ساخته شده است که این الگو را الگوی «ایوان درمیان» نام‌گذاری می‌کنیم. در این الگو ایوان یا درکل جبهه‌ی اصلی خانه مانند ایوان خانه‌ی امیرنظام قرار می‌گیرد یا در میان جبهه‌ی اصلی مابین فضاهای دیگر (تصاویر شماره‌ی ۲ و ۳).

ت۲. الگوهایی از انواع پیکربندی محل قرارگیری ایوان‌ها در خانه‌های تاریخی تبریز

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

ت۳. الگو محل قرارگیری ایوان در خانه‌های تاریخی تبریز

به‌طورکلی می‌توان سه نوع ایوان از جهت محل قرارگیری در خانه‌ها شناسایی کرد. ایوان درکل، ایوان درمیان، ایوان بیرون‌زده که در بالا توضیح داده شدند. نکته‌ی حائز اهمیت این است که باتوجه‌به اینکه خانه‌ها از نقاط مختلف بافت تاریخی شهر با سطح اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی متفاوت انتخاب شده است، اما اصول طراحی در اکثریت آن‌ها تقریباً یکسان است.

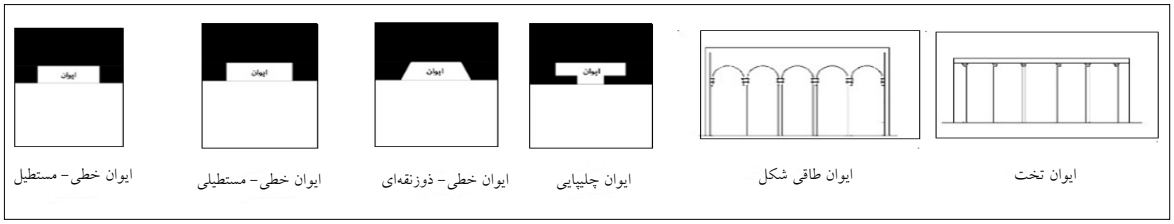
گونه‌شناسی شکلی

در الگوی سنتی خانه‌های ایرانی، کالبد خانه‌ها به لحاظ شکلی از یک نظم درونی و آشکار برخوردار هستند. ایوان از مهم‌ترین فضاهای خانه‌های تاریخی تبریز است که ازنظر فرم و ابعاد دارای تنوع زیادی است. در این پژوهش، هندسه‌ی ایوان‌ها در پلان، هندسه و فرم طاق‌ها در نما گونه‌شناسی شده‌اند. بررسی الگوی شکلی ایوان در معماری خانه‌ها نشان می‌دهد ایوان را می‌توان بر اساس شکل پلان در دو دسته‌ی «خطی» و «چلیپایی» دسته‌بندی نمود که دسته خطی خود به دو صورت پلان مستطیل و ذوزنقه‌ای است. بررسی پلان ایوان‌ها نشان می‌دهد که تنها پنج ایوان از ایوان‌های موردمطالعه دارای پلان غیرخطی (مستطیل) هستند. هندسه‌ی پلان ایوان خانه‌های بهنام، قدکی، مجتهدی و کلکته‌چی، به‌صورت ذوزنقه‌ای و ایوان شمالی خانه‌ی حیدرزاده و ایوان شرقی خانه‌ی گنجه‌ای‌زاده به‌صورت نیمه‌چلیپایی هستند. تصویر شماره‌ی ۴ انواع انتظام شکلی ایوان‌ها در پلان را نشان می‌دهد.

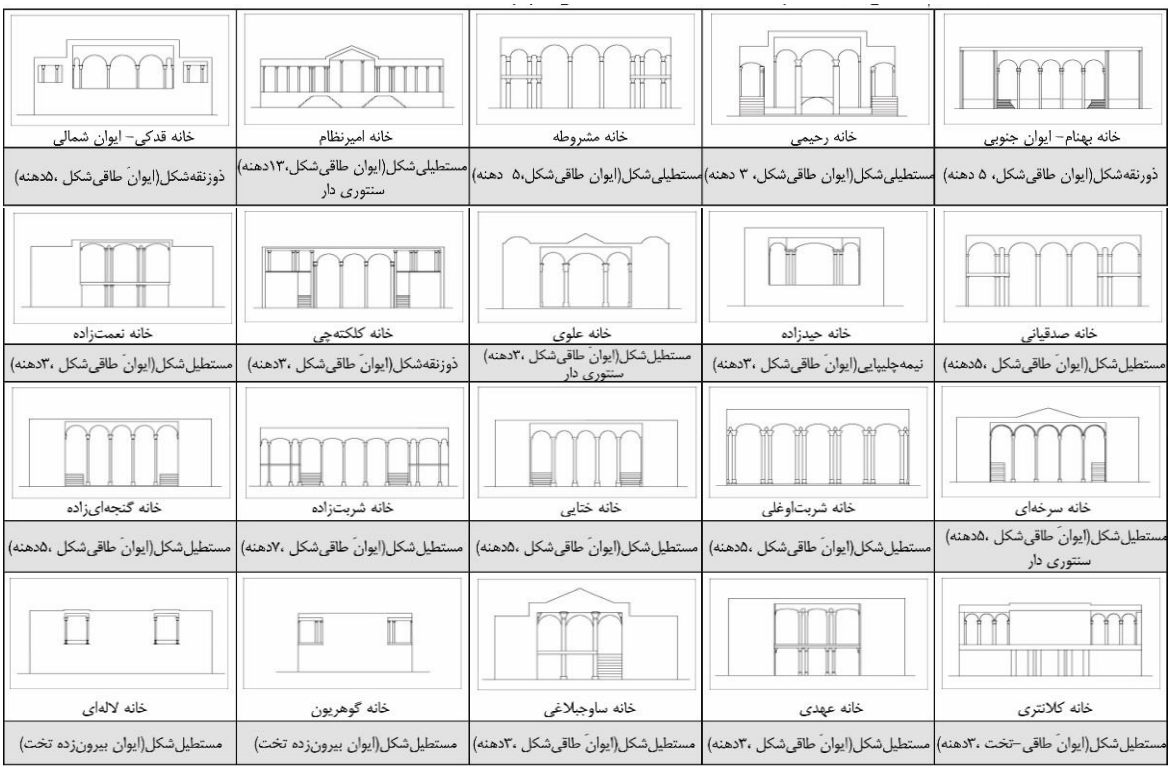
پوشش و هندسه‌ی قوس ایوان‌ها در خانه‌های موردمطالعه، در نمایش تغییرات ایجادشده در ایوان‌ها نقش مهمی داشته است. در دوره‌ی قاجار تحول بزرگی در ساختار ایوان به وقوع پیوست، شکل قوس دایره در این دوره رایج شد (ذاکرعاملی و جبل‌عاملی، ۱۳۹۲، ۱۱۵). ایوان‌های طاق‌پوش با قوس نیم‌دایره و ستون‌های استوانه شکل در خانه‌های موردمطالعه تا اواخر دوره‌ی

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

قاجار به‌صورت فرم غالب تداوم داشته است (به‌جز طاق تخت خانه‌ی امیرنظام). از اواخر دوره‌ی قاجار ایوان‌های با طاق تخت و ستون‌های استوانه ساخته‌شده‌اند (اسمعیلی و عمرانی، ۱۳۹۳، ۳۷). همچنین در خانه‌های (امیرنظام، علوی، سرخه‌ای و ساوجبلاغی) جهت تأکید بر ایوان و در وسط آن، یک سنتوری در رأس آن‌ها قرار گرفته است (تصویر شماره‌ی ۵).

ت۴. الگوهای انواع انتظام شکلی ایوان‌ها در نما و پلان خانه‌های تبریز

ت۵. الگو انتظام شکلی ایوان در پلان و نما خانه‌های تاریخی تبریز

گونه‌شناسی عملکردی

هر فضا باید به نحوی قابل‌استفاده باشد و قابلیت پاسخ‌گویی به نیازهای استفاده‌کنندگان را فراهم آورد. وجود عملکرد در هر فضا حضور آن را در بنا توجیه‌پذیر می‌نماید. بُعد عملکردی در پاسخ به این پرسش است که افراد چگونه فضاها را مورداستفاده قرار می‌دهند. فضای ایوان باتوجه‌به تعریف، علاوه بر کارکرد اقلیمی خود، می‌تواند هم فضای زیست محسوب شده و به فعالیت‌های زیستی روزمره اختصاص داده شود و هم فضای ارتباطی و انتقالی باشد.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

وجود پژوهش با موضوع اصلی ایوان در جهت شناخت کارکرد و عملکردهای آن، ایوان را به‌عنوان فضایی برای انواع عملکردها معرفی می‌کنند. ایوان‌ها علاوه بر اینکه بستر مناسبی برای به رخ کشیدن قدرت و ثروت صاحب‌خانه بوده‌اند، دارای کارکرد ارتباطی- انتقالی و زیستی هستند. این فضا یکی از مهم‌ترین فضاها در خانه‌ها محسوب می‌شود که تأثیر بسزایی در عملکرد اقلیمی، دسترسی‌ها و همچنین فضای زیستی و استقراری دارد؛ بنابراین در این بخش ایوان ازلحاظ عملکرد در سه دسته‌ی «عملکرد اقلیمی»، «عملکرد دسترسی» و «عملکرد زیستی» دسته‌بندی و بررسی می‌شود.

عملکرد اقلیمی

از تأثیرگذارترین عوامل در طراحی خانه‌های تاریخی ایران می‌توان به عوامل اقلیمی اشاره کرد. هماهنگی با طبیعت و احترام به آن می‌تواند یکی از اهداف وجود ایوان‌ها در خانه‌ها باشد. ایوان را می‌توان یک فیلتر فضایی و فصل مشترک بین دو فضای باز و بسته دانست که به لحاظ اقلیمی یکی از تمهیدات ارزشمند معماری ایرانی است (نظیف، ۱۳۹۲، ۶۰). ایوان‌ها سبب بهبود عملکرد حرارتی فضای پشتی خود در برابر شرایط محیطی، در برابر تابش خورشید و شرایط جوی محافظت می‌شود. همچنین می‌تواند فضای مفید سایه‌داری برای انجام تعدادی از فعالیت‌ها را فراهم کند. استفاده از ایوان در جبهه‌ی شمالی حیاط، در تابستان همانند سایبانی مانع تابیدن نور خورشید به داخل می‌شود و در زمستان که زاویه‌ی خورشید مایل‌تر است به درون فضا راه می‌یابد (Kalantari, 2015, 714). ایوان در ضلع جنوبی در تابستان‌ها فضای مناسبی برای کار و استراحت در طول روز است (اکرمی و واعظ معروفی، ۱۳۸۷، ۹).

بنابراین می‌توان گفت در نمونه‌های موردمطالعه ازآنجایی‌که اکثر ایوان‌ها در ضلع جنوبی طنبی‌ها قرار دارند این امر باعث می‌گردد تا بر استفاده بهینه‌ی طنبی‌ها از آفتاب جنوبی نیز تأثیرگذار باشد، به‌گونه‌ای که ضمن ایجاد سایه در تابستان، در زمستان نیز مانع نفوذ آفتاب تا عمق اتاق نشود. ایوان همچنین پنجره‌ها، ارسی‌ها و بدنه‌های حیاط را در مقابل عوامل جوی همچون باران محافظت می‌نماید. به‌عبارت‌دیگر استفاده از عناصری چون ایوان‌ها در خانه‌ها در کنار استفاده از دیگر عناصر معماری جهت کنترل عمق؛ میزان تابش آفتاب و ممانعت از نفوذ عوامل جوی به داخل ساختمان در تابستان و زمستان، عملکرد اقلیمی ایوان‌ها را در اکثر نمونه‌های موردمطالعه توجیه می‌کند (حق‌جوو همکاران، ۱۳۹۸، ۱۲۸). در بعضی از خانه‌ها حضور ایوان در دو سمت شمالی و جنوبی می‌تواند مبنی بر کارایی اقلیمی و حرارتی باشد. ایوان رو به جنوب، بیشتر در زمستان و ایوان رو به شمال بیشتر در بهار و تابستان کارکرد داشته‌اند (محمودی، ۱۳۸۴، ۵۹).

عملکرد دسترسی

به‌وسیله‌ی تعریف فضای میانی، ارتباط میان فضای باز و بسته در قالب سلسله‌مراتب منطقی در خانه‌ها ایجاد می‌گردند و محیط باز (عمومی) با سلسله‌مراتب فضایی خصوصی‌تر می‌شوند تا به فضای بسته خانه برسند؛ لذا وجود فضای نیمه‌باز (مانند ایوان) به‌مثابه‌ی فضای گذار به‌گونه‌ای مفصل‌بندی میان فضای بسته و باز ایجاد می‌شود (ساسانی و همکاران، ۱۳۹۵، ۷۱). در بیشتر خانه‌های دوره‌ی قاجار ایوان نقش رابط فضای باز و بسته دارد. ایوان‌های «درکل» علاوه بر عملکرد اقلیمی به علت هم‌سطح بودن با سطح حیاط بیشتر نقش و خاصیت حرکتی و انتقالی - ارتباطی دارند.

در بیشتر موارد الگوی دسترسی به‌صورت «حیاط-

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

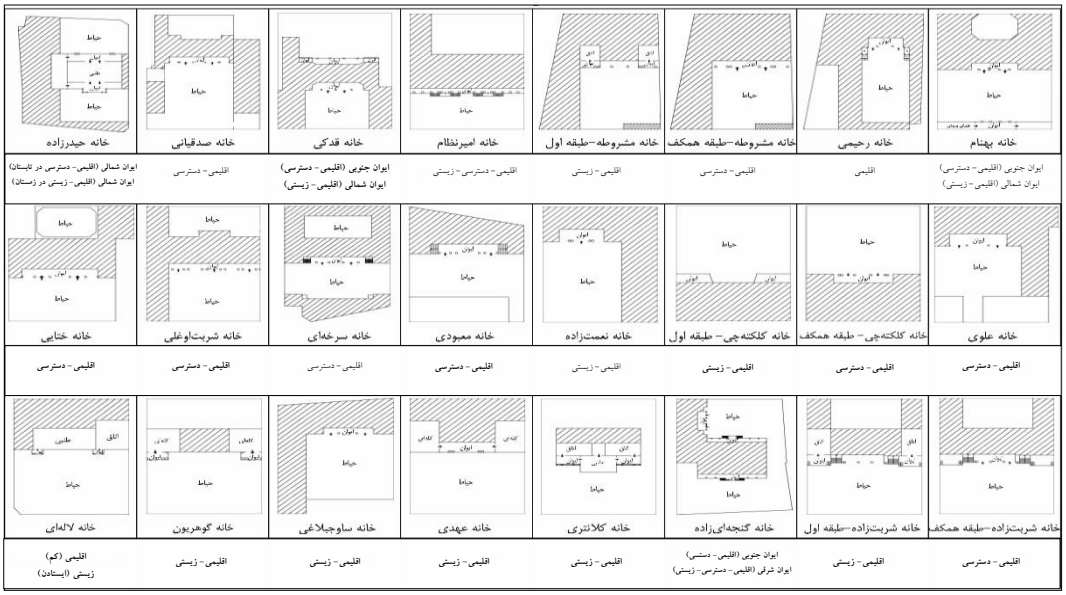
ایوان- راهرو (اتاق)» است. بدین‌صورت که از حیاط به‌طور مستقیم به ایوان و سپس مستقیم یا غیرمستقیم (از طریق پله) به فضای بسته که در بیشتر موارد راهرو یا اتاق است، وارد می‌شود. بدین ترتیب مفصلی برای ارتباط و انتقال از فضای باز به بسته را بر عهده دارد. ایوان‌های «درمیان» و «بیرون‌زده» به علت اختلاف سطح از حیاط خاصیت انتقالی و ارتباطی غیرمستقیمی از فضای باز به فضای بسته یا بالعکس را دارند.

عملکرد زیستی

طبق تعریف مفهوم ایوان، ایوان علاوه بر خاصیت انتقالی - ارتباطی، خاصیت زیستی نیز دارد. در خانه‌های سنتی ایران، ایوان (مخصوصاً در فصول گرم سال) به‌عنوان فضایی برای انجام فعالیت‌های روزانه مورداستفاده قرار می‌گرفتند. این فضا در برخی از فصل‌های سال مانند بهار و تابستان محل استراحت، خواب و در بعضی مواقع فضایی برای انجام بعضی از فعالیت‌های معمول بوده است (سلطان‌زاده، ۱۳۹۶، ۱۲۹). «ایرانیان به بیرون اتاق نشستن علاقه بسیاری دارند و زنان بیشتر کارهایشان را در ایوان‌ها یا حیاط منازل انجام می‌دهند» (رایس، ۱۳۸۳، ۱۲۷). همچنین کمپفر در سفرنامه‌ی خود می‌نویسد: «... همه‌ی جلال و شکوه خانه در داخل آن است که به ایوان ختم می‌شود. میهمانان زیر این ایوان می‌نشینند و از منظره‌ی تلوتلو استخر و گیاهانی که خانه را تزئین کرده است، لذت می‌برند (کمپفر، ۱۳۶۳، ۱۹۶). تصویر شماره‌ی ۶، فضای زیستی و استقراری ایوان‌ها در خانه‌های قدیمی تبریز با وجود عناصری مانند فرش و مبل را نشان می‌دهد (تصویر شماره ۷).

ت۶. تصاویری از فضای زیستی ایوان خانه‌های تبریز

ت۷. الگوی کارکرد و عملکردی ایوان در خانه‌های تاریخی تبریز

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

یافته‌ها

بررسی ساختار کالبدی و فضایی ایوان در خانه‌های تبریز دوره‌ی قاجار و پهلوی اول اهمیت این اندام و همچنین تحول چهره‌ی کالبدی شهر، جامعه و همچنین معماری خانه‌ها از دوره‌ی قاجار به پهلوی اول را نشان می‌دهد. درست است که بیشتر تحولات در دوره‌ی پهلوی اول در معماری خانه‌ها صورت گرفت ولی باید در نظر داشت که مجموعه‌ای عوامل مؤثر بر تحولات در ساختار جامعه و سبک زندگی مردم و به‌تبع آن معماری، دهه‌ها قبل از شروع دوره‌ی پهلوی، با آغاز دوره‌ی قاجار صورت گرفت. با شروع دوران قاجار، تحولات وسیعی در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران به وقوع پیوست. با پایان جنگ‌های ناپلئونی، روسی‌ه‌ی تزاری برنامه‌های گسترش طلبانه‌ی خود را در قفقاز و آسیای میانه را به سمت جنوب و آب‌های گرم خلیج‌فارس از سر گرفتند. حمل‌ه‌ی روسیه به ایران و شکست ایران در سال‌های ۱۸۱۲ و ۱۸۲۶ م.، تمامی سرزمین‌های تحت سلطه‌ی خود در شمال ارس را از دست داد (Matin, 2013, 29). با این شکست و رویارویی با پیشرفت غرب، تمایلات برآمده از آگاهی و عقب‌ماندگی ایران ضرورت انجام اصلاحات و دگرگونی‌های نظامی، اقتصادی و فرهنگی وسیعی برجای گذاشت (کسرائی،۱۳۷۹، ۳۱۵). این تغییرات با موجی از تغییرات در کل جامعه بروز پیدا کرد. هم‌زمان در معماری خانه‌ها خصوصاً خانه‌های اعیان و اشراف تجلی یافت و کم‌کم ساختار همگون خانه‌ها چه در تزئینات و چه در سازمان فضایی به عرصه‌ی چالش کشیده شدند و تفاوت‌هایی در خانه‌های قاجار و پهلوی اول ظاهر شد. در این بخش از پژوهش، از طریق بررسی و توصیف الگوهای سه نظام قرارگیری، شکلی و عملکردی خانه‌های قاجار و پهلوی اول که در بخش قبلی ارائه‌شده درصدد استخراج و تبیین تفاوت‌هایی بین خانه‌های قاجار و پهلوی اول هستیم. با ارائه‌ی الگوهای کالبدی ایوان در هر دوره و به دست آوردن روند تغییرات این سؤال ایجاد شد که چه عواملی منجر به پدید آمدن تغییرات در ساختار کالبدی و کارکردی ایوان خانه‌ها در طول این دوران شده است؟ معماری خانه‌های تبریز طی دوران قاجار تا پهلوی اول، به‌خودی‌خود متحول و دگرگون نشده‌اند بلکه براثر متغیر و شاخص‌هایی که تأثیرگذار بوده‌اند، صورت گرفته‌اند. لذا در بخش آخر پژوهش چگونگی تأثیر عوامل بر معماری ایوان خانه‌ها بررسی می‌شود (تصویر شماره ۸).

تأثیر عوامل بر تغییرات

با ارائه‌ی الگوهای کالبدی ایوان‌ها و مقایسه‌ی آن‌ها با یکدیگر، تفاوت‌ها در طول زمان، آشکار و قابل‌تشخیص هستند. به‌عبارت‌دیگر ایوان‌های دوران قاجار و پهلوی اول، به‌خودی‌خود متحول نشده‌اند؛ بلکه براثر تأثیر عواملی که در ساختار جامعه اتفاق افتاده، صورت گرفته‌اند. در این بخش با معرفی عوامل مؤثری که در معماری ایوان‌ها تأثیرگذار بوده‌اند در پی چگونگی تغییرات هستیم.

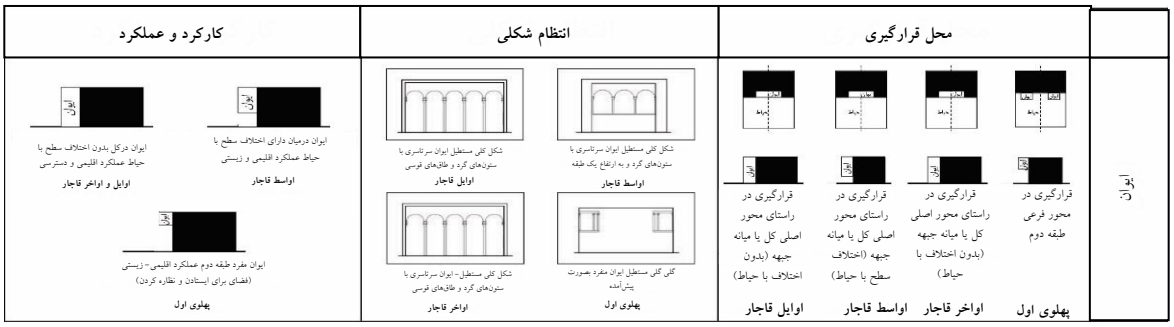
گسترش ارتباطات با کشورهای غربی

نخستین عامل پیدایش اولین بارقه‌های رویارویی ایران با اندیشه‌های نوین معماری در عصر قاجار و به‌تبع آن ورود عناصر معماری غربی و تأثیر بر معماری، کشور روسیه و منطقه‌ی قفقاز بوده است (منتظر و همکاران، ۱۴۰۰، ۶۰). به دلیل هم‌جواری ایران با این مناطق و انعقاد قراردادهای متعدد در پی شکست از روسیه که آمدوشد سفرا، هیئت‌های سیاسی، اقتصادی و در مواردی کمیسیون‌های مذهبی اروپایی و روسی به ایران را در پی داشت (بایستی و همکاران، ۱۳۹۶، ۶۰).

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

حضور روس‌ها مخصوصاً در شهرهای شمالی و تبریز که مدتی در اشغال روس‌ها بودند، افزایش یافت (نورائی و آندریوا، ۱۳۸۸، ۲۷).

با حضور روس‌ها در شهر تبریز و ارتباط قشر بالای جامعه مخصوصاً تجار و اعیان با آن‌ها و سفر تجاری و تفریحی تاجران و دولتمردان به روسیه و منطقه‌ی قفقاز (مخصوصاً گرجستان و باکو)، و مشاهده‌ی معماری بناها و خانه‌های این مناطق، در راستای نمایش ثروت و جایگاه منزلتی خویش اقدام به استفاده از عناصر الهام‌گرفته از معماری مناطق مذکور در خانه‌های تبریز خود کردند.

ت۸. مقایسه‌ی تطبیقی الگوهای کالبدی ایوان خانه‌ها از منظر نظامات کالبدی در چهار دوره‌ی زمانی

از عناصر معماری که توسط روسیه وارد ایران شده، بالکن (ایوان بیرون‌زده) است که در تصاویر و متن ذیل می‌توان اهمیت و نمونه‌هایی از ایوان معماری مسکونی منطقه‌ی قفقاز را مشاهده کرد که باگذشت زمان از دوره‌ی قاجار تا پهلوی اول، خانه‌های جدید البنای روسیه ... در عمارت بلقون به جهت نشستن ترتیب داده‌اند (افشار قزوینی، ۱۳۸۰، ۱۶۶). در سبک کلاسیک شهر باکو مهم‌ترین عنصر در نمای ساختمان ایوان بوده است. این عنصر نه‌تنها جهت آرایش شهر ضروری به نظر می‌رسد بلکه جنبه‌ی ساخت‌وساز همساز با اقلیم نیز بوده است؛ بنابراین ایوان بخش جدایی‌ناپذیر از میراث ملی شهر باکو محسوب می‌شود (Фатуллаев, 1986, 129-130). از مسکن سده‌ی ۱۸-۱۹م. شهر تفلیس، نمونه‌های بسیاری باقی نمانده و این موضوع ناشی از تخریب بسیاری از بافت‌های شهری گذشته در زمان کمونیسم است. اما باتوجه‌به بازسازی بافت‌های قدیمی مانند خانه‌های سنتی ازجمله خانه‌ای که استالین در آن زاده شده، شاهد آن هستیم ساختار کلی خانه‌های این دوره بنایی با پلان چهارضلعی و ایوان است که در یکی از جبهه‌های آن واقع شده است. ایوان در خانه‌های تاریخی شهر تفلیس به‌عنوان یکی از عناصر مهم مسکونی است که سبب برون‌گرایی فضاهای مسکونی شده است (گودرزیان، ۱۳۹۳، ۶۳).

نمونه‌هایی از تأثیر این‌گونه ایوان به روش‌های مختلف در خانه‌های تبریز دیده می‌شود. مانند ایوان‌های سرتاسری با طاق‌های نیم‌دایره، ستون و سرستون‌های گچ‌بری شده که بیشتر خاصیت دعوت‌کنندگی، انتقالی – ارتباطی دارند. همچنین ایجاد سنتوری‌ها در نمای خانه‌ها و سوق به برون‌گرایی با پنجره و ایوان‌های بیرون‌زده و بالکن‌های رو به بیرون (معبر و کوچه) در خانه‌ها از دوره‌ی دوم قاجار ظهور یافت (تصویر شماره‌ی ۹).

تضعیف باورها و ارزش‌ها

محرمیت در خانه‌های قاجاری، فضاهای زنانه –مردانه مجزایی با حداکثر محصور بودن و حریم‌ها تعریف می‌کرد که بر پایه‌ی فرهنگی، شیوه‌ی زندگی و باورهای مذهبی بوده است (Mahdavi, 2012, 357). باید توجه کرد تعریف محرمیت و مرزهای زنانه – مردانه، خود

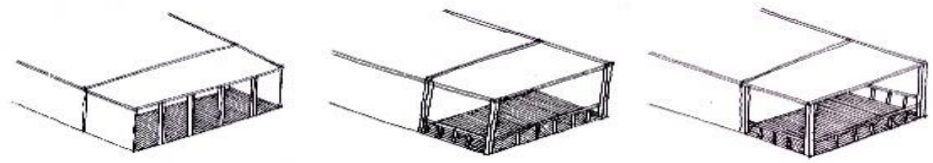
[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

تحت تأثیر اعتقادات مذهبی بوده و فرهنگ زندگی خانگی و معماری خانه‌ها را تحت تأثیر خود قرار می‌داده است (ارمغان و همکاران، ۱۳۹۴، ۱۵). به‌عبارت‌دیگر با کاهش اعتقادات مذهبی از اواخر دوره‌ی قاجار و به‌خصوص اقدامات سکولاری رضاشاه در جامعه، باعث کاهش محرمیت و حریم‌ها در ساختار خانه‌ها شد.

باتوجه‌به تغییر سبک زندگی مردم از اواخر دوره‌ی قاجار رفته‌رفته درجه‌ی محصوریت و محرمیت از خانه‌ها کم شد. صاحبان خانه‌ها که اکثر از قشر بالای جامعه بودند تمایل به کم کردن حریم‌ها داشتند. بدین ترتیب ایوان‌ها که از سه طرف محصور بودند، از اواخر دوره‌ی قاجار و پهلوی اول با قرارگیری در ارتفاع بالاتر (طبقات) از درجه‌ی محصوریت آن‌ها کاسته شد و دیواره‌های دو طرف (بسته) به‌صورت نیمه‌بسته (ستون‌دار) درآمدند (تصویر شماره‌ی ۱۰).

ت۹. خانه‌های موجود در بافت‌های تاریخی شهر تفلیس و باکو، نشان از برون‌گرایی خانه‌ها و نقش مهم ایوان در معماری مسکونی این منطقه (گودرزیان،۱۳۹۳، ۴۵-۴۴)، (https://sherqmirvarisi.wordpress.com)

ت۱۰. انواع ایوان بر اساس حریم و محصوریت در خانه‌های تاریخی تبریز

افزایش جمعیت

فرم و تعداد فضاهای خانه‌ها بستگی به استطاعت مالی صاحب‌خانه‌ها داشته است، هرچه تمکن مالی و قدرت صاحب‌خانه بیشتر بود، مساحت خانه بزرگ‌تر و خانه‌ها به‌صورت اعیانی‌تر ساخته می‌شده‌اند (پدرام و حریری، ۱۳۹۵، ۷۸). با نزدیک شدن به اواخر دوره‌ی قاجار و پهلوی به علت ظهور طبقه‌ی متوسط جامعه، سرمایه‌ی کم و عدم توانایی صاحبان خانه، ابعاد خانه‌ها کوچک‌تر و ایوان‌ها از خانه‌ها یا حذف شدند یا به‌صورت بیرون‌زده در طبقه‌ی بالا در حداقل ابعاد و تزئینات ساخته شدند. به‌عبارت‌دیگر می‌توان گفت ایوان‌های مرتفع و سنتوری‌ها الگوهای متمایز جهت تأکید بر هویت و جایگاه اجتماعی صاحب‌خانه‌ها بوده‌اند.

تحولات نوسازی شهری

سلطنت رضاشاه با دوران تجدد و گسترش مظاهر غربی در زندگی ایرانیان مقارن بود. به دنبال شروع اصلاحات نوسازی شهری و در پی رفت‌وآمد جامعه‌ی مهندسین با اروپا، پیکره‌بندی فضایی خانه‌های تبریز به‌مرور متحول گردید. هرچند از ابتدای پهلوی تغییر در چهره‌ی شهر، تند و شتاب‌زده بود اما تغییرات تدریجی

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

و آرام در معماری خانه‌ها به‌گونه‌ای هضم شد که خانه‌های اوایل پهلوی همچنان حال‌وهوای معماری ایرانی را دارند (حق‌شناس و حناچی، ۱۳۹۹، ۶۲). درواقع دگرگونی‌های اجباری و استبدادی در بافت‌ها ضمن تمایل به دنیای غرب، تأثیر شگرفی بر تغییر ذائقه و سبک زندگی مردم نهاد. با از بین رفتن سلسله‌مراتب فضایی در خانه‌ها ایوان که در دوره‌ی اوایل قاجار فضای مادی و انتقال از فضای باز به بسته را فراهم می‌کرد، به فضای بصری در اختلاف سطح با حیاط خانه تبدیل شدند. همچنین تحولات شهری و ساخت کاربری‌های جدید در سطح شهر در پی مدرنیته‌ی اجباری پهلوی در سازمان فضایی خانه‌ها نیز باعث ایجاد تغییراتی شدند. طنبی که در محور اصلی خانه قرار داشتند به گوشه‌ای خانه منتقل شد (ناری قمی و عباس‌زاده، ۱۳۹۳، ۱۰۳) و به دنبال آن ایوان‌ها که در جلوی طنبی‌ها قرار داشتند یا از خانه‌ها حذف شدند یا به‌صورت ایوان بیرون‌زده در محور فرعی خانه‌ها قرار گرفتند.

نتیجه

بررسی سیر تحول ایوان خانه‌های دوره‌ی قاجار و پهلوی اول، امکان مقایسه و تغییرات صورت‌گرفته و درک بهتری از مفهوم ایوان که فضای نیمه‌باز، از سه طرف محصور و از دیگر سو رو به حیاط و یا باغ است را روشن‌تر کرد. در طول دوره‌ی موردمطالعه این مفهوم نیز تغییر کرده است. این نکته قابل‌بیان است که ایوان، مانند دیگر اجزا و عناصر خانه‌های تاریخی انعطاف‌پذیر بوده و براثر تغییرات ایجادشده در سطح جامعه و معماری، به‌صورت الگوهای کالبدی گوناگونی ساخته و تحول یافته است. ارائه و قیاس الگوها با یکدیگر نشان‌دهنده‌ی سیر تحول و چگونگی تأثیر عوامل مؤثر بر تغییرات ایوان خانه‌ها بود. در این سیر تحول، ایوان‌های دوره‌ی اوایل قاجار که تناسبات مرتفع، صورت مستطیلی کشیده در راستای عمود با ستون‌های گچ‌بری و دهنه‌های طاقی شکل که بدون اختلاف سطح در ضلع جنوبی خانه و جلوی طنبی قرار می‌گرفتند، در دوره‌ی اواسط قاجار در بیشتر خانه‌ها با اختلاف سطح پیدا کردن با حیاط و کمتر شدن ارتفاع، دیگر کل ضلع جنوبی خانه را دربر نمی‌گرفت و به ایوان‌های درمیان تبدیل شدند که مانند ایوان‌های دوره‌ی اوایل قاجار به‌صورت مستطیلی شکل با ستون‌های گچ‌بری و طاقی شکل در ضلع جنوبی خانه قرار گرفته‌اند. هر چه به اواخر دوره‌ی قاجار نزدیک می‌شویم به‌خاطر تغییرات سطح جامعه و معماری، حضور ایوان در خانه‌ها کم‌رنگ‌تر یا به‌صورت ایوان‌های ساده و بدون تزئینات، بعضاً به‌صورت تخت در ضلع جنوبی خانه‌ها مانند دوره‌های قبل مستطیلی شکل ساخته می‌شده‌اند. در دوره‌ی پهلوی اول باتوجه‌به اصلاحات و تجدد رضاشاه در سطح فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و معماری، ایوان تغییر اساسی نسبت به دوره‌های قبل کرد. ایوان که پای ثابت تقریباً بیشتر خانه‌های دوره‌ی قاجاری بود در بیشتر خانه‌ها حذف شدند یا در صورت حضور اغلب، به‌صورت ایوان بیرون‌زده در طبقات بالاتر ایجاد شدند (جدول شماره‌ی ۲).

ج۲. گونه‌شناسی ایوان خانه‌های دوره‌ی قاجار و پهلوی اول تبریز

	نظام فضایی (جای‌گیری)	نظام کالبدی (شکلی)	نظام عملکردی
ایوان درکل	قرارگیری درکل یا میانه‌ی راستای محور اصلی جبهه‌ی شمالی، بدون اختلاف سطح با حیاط.	اکثراً به‌صورت شکل کلی مستطیل (به‌جز ایوان خانه‌ی بهنام، مجتهدی) و همچنین به‌صورت ایوان طاقی شکل با ستون‌های گرد و گچ‌کاری.	ایوان‌های درکل بیشتر نقش اقلیمی (محافظت از تابش آفتاب و شرایط جوی) و همچنین به علت هم‌سطح بودن با سطح حیاط نقش ارتباطی و انتقالی از فضای باز به بسته را بر عهده داشته است.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

ایوان درمیان	قرارگیری درکل یا میانه‌ی راستای محور اصلی جبهه‌ی شمالی، با اختلاف سطح (نیم‌طبقه‌ای) با حیاط.	اکثراً به‌صورت شکل کلی مستطیل (به‌جز ایوان خانه‌ی قدکی، حیدرزاده و گنجه‌ای‌زاده)، همچنین به‌صورت ایوان طاقی شکل با ستون‌های گرد و گچ‌کاری، به‌جز ایوان خانه‌ی امیرنظام و ایوان شرقی و غربی خانه‌ی گنجه‌ای‌زاده به‌صورت تخت.	علاوه بر نقش اقلیمی، ایوان درمیان با اختلاف سطح گرفتن از حیاط تبدیل به فضای نیمه عمومی می‌شود که دیگر نقش ارتباطی مستقیم با حیاط ندارد و تنها مشرف‌به فضای باز است که محلی برای انجام فعالیت‌ها و زیستی می‌شود. از طریق فضای پشتی و کناره‌ها دسترسی پیدا می‌کند.
ایوان بیرون‌زده	قرارگیری در دو سوی راستای محور اصلی (در راستای محور فرعی) جبهه‌ی شمالی، در طبقه‌ی بالا به‌صورت بیرون‌زده.	به‌صورت شکل کلی مستطیل، به‌صورت ایوان تخت با ستون‌های ساده.	این نوع ایوان که به علت کاهش مساحت نقش اقلیمی چنانی که بر عهده ندارد بیشتر نقش زیستی و استقراری (محل ایستادن) و جنبه‌ی بصری دارد که دسترسی به آن از اتاق یا راهرو طبقه‌ی بالا امکان‌پذیر است که مشرف و رو به‌سوی حیاط دارد.

فهرست منابع

– اسماعیلی سنگری، حسین؛ عمرانی، بهروز. (۱۳۹۳)، تاریخ و معماری خانه‌های تبریز قدیم. تبریز: انتشارات فروزش.

– ارمغان، مریم؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۴)، بازتعریف نقش زنان در خانواده و تأثیر آن بر تزئینات نقاشی و ساختار خانه‌های اعیانی تهران در دوره‌ی قاجار. نشریه‌ی باغ نظر، سال دوازدهم، شماره‌ی ۳۴، ۲۴-۱۱.

– افشار قزوینی، میرزا حبیب‌اله. (۱۳۸۰)، سفرنامه‌ی سیف‌الملک به روسیه: شرح سفارت میرزا عباس قلی‌خان نوری سیف‌الملک به روسیه (به کوشش محمد گلبن). تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.

– اکرمی، غلامرضا؛ معروفی، واعظ. (۱۳۸۷)، طراحی اقلیمی الگوی خانه در روستای خور، نشریه‌ی معماری، شماره‌ی ۱، ۱۷-۳.

– بایستی، شهرام؛ عامری، مهدی؛ لشگری، ام لیلا. (۱۳۹۶)، رابطه‌ی سنت و مدرنیسم در شکل‌گیری بافت شهرها با تأکید بر ابعاد فرهنگی. نشریه‌ی مدیریت شهری، شماره‌ی ۵۱، ۷۳-۵۵.

– پاسیان‌خمری، رضا؛ رجبعلی، حسن؛ فرخ‌زاد، محمد. (۱۳۹۶)، سیر دگرگونی فضای بسته، فضای سرپوشیده و فضای باز در خانه‌های تاریخی گرگان از دوره‌ی قاجاریه تا پهلوی اول، نشریه‌ی مرمت و معماری ایران، سال هفتم، شماره‌ی ۱۳، ۱۰۶-۹۱.

– پدرام، بهنام؛ حریری، آزاد. (۱۳۹۵)، خانه‌های تاریخی با نقشی فراتر از مسکن در بافت‌های تاریخی اصفهان. نشریه‌ی پژوهش‌های معماری اسلامی، سال چهارم، شماره‌ی ۱۵، ۸۹-۷۴.

– حائری مازندرانی، محمدرضا. (۱۳۸۸)، خانه، فرهنگ، طبیعت: بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر به‌منظور تدوین فرایند و معیارهای طراحی خانه. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی معماری و شهرسازی.

– حق‌جو، امیر؛ سلطان‌زاده، حسین؛ تهرانی، فرهاد؛ آیوازیان، سیمون. (۱۳۹۸)، سیر تحول اندام‌های اصلی خانه‌های تبریز از دوره‌ی قاجار تا پهلوی دوم، نشریه‌ی صفه. سال ۲۹، شماره‌ی ۸۶، ۱۴۰-۱۲۱.

– حق‌شناس، محیا؛ حناچی، پیروز. (۱۳۹۹)، بررسی عوامل مؤثر بر تحول کالبدی خانه و فرهنگ زندگی در یک قرن اخیر ایران (مورد پژوهی: تحولات الگوی خانه در شهر تاریخی لار). نشریه‌ی مطالعات معماری ایران، سال نهم، شماره‌ی ۱۷، ۷۶-۵۷.

– خاکپور، مژگان؛ انصاری، مجتبی؛ طاهرنیان، علی. (۱۳۸۹)، گونه‌شناسی خانه‌های بافت قدیم شهر رشت. نشریه‌ی هنرهای زیبا، دوره‌ی دوم، شماره‌ی ۴۱، ۴۲-۲۹.

– ذاکر عاملی، لیلا؛ جبل عاملی، عبداله. (۱۳۹۲)، بررسی سیر تحول ایوان در خانه‌های سنتی دشت یزد- اردکان از دوره‌ی مظفری تا قاجار. نشریه‌ی صفه، شماره‌ی ۶۲، ۱۱۸-۱۰۳.

– رایس، کلارا کولیور. (۱۳۸۳)، زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان. ترجمه‌ی اسدا... آزاد، تهران: کتابدار.

– رضائی‌نیا، عباسعلی. (۱۳۹۶)، صورت ایوان در معماری ایرانی، از آغاز تا سده‌های نخستین اسلامی، نشریه‌ی مطالعات معماری ایران، شماره‌ی ۱۱، ۱۴۲-۱۲۵.

– زارعی، محمدابراهیم؛ موسوی حاجی، رسول؛ شریف کاملی، خدیجه. (۱۳۹۷)، تأملی بر ساختار فضایی و گونه‌شناسی خانه‌های سنتی بخش دستگردان طبس. نشریه‌ی شهر ایرانی- اسلامی، سال هشتم، شماره‌ی ۳۱، ۴۹-۳۳.

– ساسانی، مژگان؛ عینی‌فر، علیرضا؛ ذبیحی، حسین. (۱۳۹۵)، تحلیل رابطه‌ی بین کیفیت فضای میانی و کیفیت‌های انسانی - محیطی (مورد پژوهی: مجتمع مسکونی شهر شیراز)، هنرهای

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]

زیبا، دوره‌ی ۲۱، شماره‌ی ۲، ۸۰-۶۹.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۶)، خانه در فرهنگ ایرانی (مفاهیم و بعضی از کاربردها). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- غفوریان، میترا؛ پی‌سخن، مینا؛ حصاری، الهام. (۱۳۹۶)، گونه‌بندی سازمان فضایی و سلسله‌مراتب ورود در خانه‌های ایرانی با تأکید بر محرمیت. نشریه‌ی برنامه‌ریزی توسعه‌ی کالبدی، سال دوم، شماره‌ی ۳، ۱۴۴-۱۲۹.
- فرح‌بخش، مرتضی؛ حناچی، پیروز؛ غنائی، معصومه. (۱۳۹۶)، گونه‌شناسی خانه‌های بافت قدیم شهر مشهد از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول. نشریه‌ی مطالعات معماری ایران، شماره‌ی ۱۲، ۱۱۶-۹۷.
- فلامکی، منصور. (۱۳۵۵)، باز زنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی. تهران: دانشگاه تهران.
- کسرائی، محمدسالار. (۱۳۷۹)، چالش سنت و مدرنیته در ایران از مشروطه تا ۱۳۲۰. تهران: نشر مرکز.
- کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۳)، سفرنامه‌ی کمپفر. ترجمه‌ی کیکاووس جهانداری، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- کی‌نژاد، محمدعلی؛ شیرازی، محمدرضا. (۱۳۸۹)، خانه‌های قدیمی تبریز. ج ۱، مؤسسه‌ی تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- گودرزیان، شروین. (۱۳۹۳)، چالش معماری مسکونی منطقه‌ی قفقاز، نشریه‌ی هنر و تمدن شرق، سال دوم، شماره‌ی پنجم، ۴۹-۴۲.
- محمودی، عبدالله. (۱۳۸۴)، بازنگری اهمیت ایوان در خانه‌های سنتی (با نگاه ویژه به بم). نشریه‌ی هنرهای زیبا، شماره‌ی ۲۲، ۶۳-۵۲.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۷)، آشنایی با معماری مسکونی ایوانی، گونه‌شناسی برون‌گرا. تهران: سروش دانش.
- معماریان، غلامحسین؛ طبرسا، محمدعلی. (۱۳۹۲)، گونه و گونه‌شناسی معماری. نشریه‌ی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره‌ی ۶، ۱۱۴-۱۰۳.
- میرسجادی، امیر؛ فرکیش، هیرو. (۱۳۹۵)، ارزیابی الگوها و شناخت فاکتورهای کالبدی تأثیرگذار در معماری خانه‌های تاریخی نیشابور جهت دست‌یابی به راهکارهای طراحی و الگوی ساخت منازل در بافت مسکونی سنتی. نشریه‌ی پژوهش‌های معماری اسلامی، سال چهارم، شماره‌ی ۱۳، ۹۰-۷۲.
- منتظر، بهناز؛ سلطان‌زاده، حسین؛ حسینی، سید بهشید. (۱۴۰۰)، بازنمایی تأثیر معماری وارداتی روسیه بر معماری ایران دوره‌ی قاجار (بر پایه‌ی سفرنامه‌های ایرانیان سفرکرده به روسیه). نشریه‌ی نامه‌ی معماری و شهرسازی، سال سیزدهم، شماره‌ی ۳۱، ۸۳-۵۹.
- ناری قمی، مسعود؛ عباس‌زاده، محمدجواد. (۱۳۹۳)، مهمان در خانه: یک بررسی تطبیقی میان ایران و غرب در آستانه‌ی دوران مدرن (نمونه‌ی موردی؛ مسکن دوره‌ی قاجاری تبریز). نشریه‌ی پژوهش‌های معماری اسلامی، سال اول، شماره‌ی ۳، ۱۰۸-۹۳.
- نظیف، حسن. (۱۳۹۲)، پایداری اندام‌های معمار ایرانی در گذار از دوران اسلامی. نشریه باغ نظر، سال دهم، شماره‌ی ۲۴، ۶۸-۵۷.
- نورانی، مرتضی؛ آندریوا، النا. (۱۳۸۸)، مهاجران روس و اسکان آن‌ها در ایران اوایل قرن بیستم؛ مرحله‌ی دیگری از استعمار. پژوهش‌های تاریخی، ۴، ۳۶-۲۱.
-Argan, G. C. (1963). 'On the Typology of Architecture', in Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965-1995, ed. by Kate Nesbitt (New York: Princeton Architectural Press, 1996), p. 242-46 (first publ. Architectural Design, 33.12.
- Kalantari, N.N., Singeri, M., & Jourshari, S.R. (2015). Investigation of the Relationship Between the Climatic Role of Iwan and Rate of Energy Consumption in Traditional Houses of Tabriz. Procedia Engineering, 118, 711-719.
- Krier, R. (1984). Urban Space, London, Academy Editions, (1st ed. 1975).
- Matin, k. (2013). Recasting Iranian Modernity: International Relations and Social Changs. London and New York: Routledge.
- Mahdavi, Sh. (2012). Everyday Life in Late Qajar Iran. Iranian Studies, 45(3).
- Фатуллаев, Ш.С. (1986). ГрадосмроимеЛъсмво и арх мекмура Азербайджана XIX-начаЛа XX века. Ленинград: Стройиздат. Ленинградское отделение.
-Nejadriahi, H. (2016). An Investigation on the Role of Iwan as a Sustainable Element in the Traditional Houses of Different Climatic Regions of Iran. World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Civil, Environmental, Structural, Construction and Architectural Engineering, 10, 871-874.
Quincy, Q.D. (1985). 'Tipo, nel Encyclopedie Metodique di Architecture', Casabella, ,510-509 1pp. 75-.
https://doi.org/ 10.22034/41.177.45

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-07]
[DOI: DOI: 10.22034/41.177.45]